

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
O‘ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
ADABIYOTSHUNOSLIK KAFEDRASI

“Himoyaga tavsiya etilsin”
O‘zbek filologiyasi fakulteti
dekani _____ f.f.n. Sh.Nuriddinov
“ _____ ” _____ 2016- yil

5120100-Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) ta‘lim
yo‘nalishi
IV bosqich 012-12-guruh talabasi

JO‘RAEVA NIGORANING
SYUJET. KONFLIKT. KOMPOZITSIYA.

mavzusida yozgan

KURS ISHI

Talaba _____ N. Jo‘rayeva
Ilmiy rahbar _____ f.f.n.S.Jumayeva
“ _____ ” _____ 2016- yil

“Himoyaga tavsiya etildi”
Adabiyotshunoslik kafedrası
mudiri _____ f.f.d. N.Shodmonov
“ _____ ” _____ 2016- yil

QARSHI -2016

Syujet. Konflikt. Kompozitsiya

Reja:

- 1. Syujet haqida tushuncha.*
- 2. Syujet turlari.*
- 3. Syujet komponentlari.*
- 4. Konflikt va uning turlari.*
- 5. Badiiy asar kompozitsiyasi.*

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, O‘zbekiston tarixida uning ijtimoiy-siyosiy,iqtisodiy va ma’naviy hayotida butunlay yangi davr boshlandi. O‘lkamizda elimizning ko‘p asrlik ezgu orzulari ro‘yobga chiqayotgan bugungi kunda madaniy va ma’rifiy sohada amalga oshirilishi zarur bo‘lgan dolzarb vazifalardan biri – “Yoshlar bilan ishlash masalalari alohida e’tiborni talab qiladi. Biz mamlakatimizning – istiqboli yosh avlodimiz qanday tarbiya topishiga, qanday ma’naviy fazilatlar egasi bo‘lib voyaga yetishiga, farzandlarimizning hayotga nechog‘li faol munosabatda bo‘lishiga, qanday oliy maqsadlarga xizmat qilishiga bog‘liq ekanligini hamisha yodda tutishimiz kerak”¹. Binobarin, “Mustaqil fikr yuritadigan, to‘g‘ri va halol, jasur avlodni tarbiyalash davrimizning dolzarb muammolaridandir”².

Tadqiqot ishining ilmiy ahamiyati.Bu borada so‘z san’atning go‘zal namunalarini o‘zida jam etgan badiiy adabiyot, xususan, o‘zbek adabiyoti katta imkoniyatlarga ega ekanligini alohida e’tiborda tutmog‘imiz lozim. Zero, bu adabiyot uzoq asrlar mobaynida avlodu-ajdodlarimiz uchun yosh farzandlariga hayotdagi yaxshilik va yomonlik, baxillik va saxiylik, do‘stlik va dushmanlik kabi qator bir-biriga qarama-qarshi voqea-hodisalarning ro‘y berish saboqlari mohiyatini tushuntirishda hamda ular qalbida go‘zallikdan zavqlanish, do‘stlikka sadoqat hislari bilan yondashish tuyg‘ularini uyg‘otishda ma’rifat dasturi vazifasini o‘tab kelmoqda. Ana shunday yuksak g‘oyalar yo‘lida jonbozlik ko‘rsatib, o‘zining butun ijodiy faoliyatini yosh avlodni insoniylik ruhida tarbiyalash ishiga bag‘ishlagan, badiiy baquvvat asarlari bilan o‘zbek adabiyotshunosligi soxasini boyitgan adabiyotshunoslar talaygina. Ta’kidlash joizki, adabiyotshunosligimizda shu kungacha syujet,uning turlari, komponentlari,konflikt va uning turlari,badiiy asar kompozitsiyasi, uning o‘ziga xos xususiyatlari, shakllanishi va taraqqiyotining mukammal ilmiy tarixi yaratilgani yo‘q. Ayniqsa, badiiy asarlarning shakllanish jarayonida syujet, konflikt, kompozitsiyaning tutgan o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatuvchi monografik asosdagi tadqiqot olib borilmagan.

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T: “O‘zbekiston”. 1998- 330-bet.

² Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.: “O‘zbekiston”, 1996. 193-bet.

Tadqiqot ishining ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqot Ishimizda o'zbek adabiyotshunosligi nazariyasining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish asnosida syujet, uning turlari, komponentlari, konflikt va uning turlari, badiiy asar kompozitsiyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari, shakllanishi va taraqqiyotining mukammal ilmiy tarixi badiiy adabiyotda tutgan o'rni, ahamiyati haqida so'z yuritildi.

Tadqiqot ishining ob'ekti va manbalari. Zamonaviy o'zbek nasrida syujetning bu tipi kengroq tarqalgan: "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon", "Kecha va kunduz", "Qutlug` qon", "Sarob" — bularning barida tashqi harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ayni paytda, bu asarlarda "ichki harakat" dinamikasi ham kuzatiladi, biroq u mavqe jihatidan syujet tipini belgilashga ojizlik qiladi. Syujetning ikkinchi tipiga asoslangan asarlar adabiyotimizda ancha keyin, 80-yillardan boshlab maydonga kela boshladi. Hozircha, syujetning mazkur navi nasrning kichik shakllarida, shuningdek, bir qator dramatik (masalan, Sh.Boshbekovning "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo`ldi" pyesalari) sinab ko`rildi. Xususan, A.A`zamning "Bu kunning davomi", "Asqartog` tomonlarda" nomli qissalarida voqealar o`z holicha emas, personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot ishining xulosasi. Badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti-harakatlari, o`zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta`riflanadi. Syujet bilan konflikt orasida ikkiyoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko`rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg`unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi. Konflikt (lat., to`qnashuv) deganda badiiy asar personajlarining o`zaro kurashlari, qahramonning o`z muhiti bilan ziddiyatlari, shuningdek, uning ruhiyatida kechuvchi qarama-qarshiliklar tushuniladi.

S y u j e t haqida tushuncha

Syujet (frans. — predmet, "asosga qo`yilgan narsa") badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir-biriga uzviy bog`liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi. Umuman, syujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo`lib, barcha turdagi badiiy asarlarda ham syujet mavjuddir. Faqat shunisi borki, har bir turda, janrda syujet o`ziga xos tarzda namoyon bo`ladi. Masalan, aksariyat lirik she`rlarda voqealar tizimi mavjud emas, biroq ularda o`y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji kuzatiladiki, bu ularning syujetini tashkil qiladi. Shuningdek, ba`zan kichik hajmli hikoya va novellalardagi syujet ham "voqealar tizimi" degan ta`rifga muvofiq kelmaydi: bunda bir hayotiy holat ichidagi o`shish, rivojlanish kuzatiladi (Mas.: Cho`lponning "Taraqqiy", A.Qahhorning "Bemor" hikoyalari). Shu xil holatlarni ko`zda tutgan holda adabiyotshunoslikda voqeaband syujet va voqeaband bo`lmagan syujet turlarini ajratiladi. Yana shuni aytilish kerakki, ayrim adabiyotshunoslar (mas., G.Pospelov) fikricha, syujet epik hamda dramatik asarlarga xos bo`lib, lirik asarlar syujetga ega emas. Boshqalar syujet deb atagan lirik asardagi o`y-fikrlar, his-kechinmalar rivojini ular kompozitsiya bilan bog`lab tushuntiradilar. YA`ni, bu o`rinda lirik asar kompozitsiyasi syujet (voqealar tizimi) o`rnini bosadi, o`y-kechinmalarni muayyan tartibda uyushtiradi. Bu xil qarashning qulayligi shundaki, u ishda terminologik chalkashliklardan qochishga, "syujet" deganda asarda tasvirlangan voqealar tizimini tushunishga imkon beradi. Kursimiz davomida biz ham shu xil qarashdan kelib chiqamiz va "syujet" deganda epik va dramatik asarlarga xos bo`lgan syujetni, voqealar tizimini tushunamiz.

Mavjud darslik va qo`llanmalarda syujetga M.Gorkiy tomonidan berilgan ta`rif keltiriladiki, unga ko`ra syujet "u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir". Biroq, ma`lumki, barcha badiiy asarlarda ham xarakter rivojlanishda, o`shish va shakllanishda ko`rsatilmaydi. Misol uchun A.Qahhorning mashhur "O`g`ri" hikoyasini olib ko`raylik. Ma`lumki, bu hikoyada xarakterlar tayyor holda beriladi, voqea davomida rivojlanmaydi, — syujet bu o`rinda voqeaning ichki rivojini namoyon etadi, xolos. Demak, M.Gorkiyning

syujetga bergan ta`rifi universal bo`lolmaydi, u ayrim tipdagi asarlarga (mas., "Qutlug` qon", "Kecha va kunduz") nisbatangina to`g`ri keladi. Modomiki biz "syujet" deganda epik va dramatik asarlarga xos syujetni nazarda tutarkanmiz, unda syujet asardagi "bir-biriga bog`liq voqealar tizimi" yoki "konkret holat, bitta voqeaning ichki rivoji sifatida tushunilgani to`g`riroq bo`ladi. Shu bilan birga, syujet voqealari davomida personajlar xarakterining ochilishi, shakllanishi ham bor narsa. Faqat bunga syujetning badiiy asardagi funksiyalaridan biri sifatida qarash haqiqatga yaqinroq, uni syujetning mohiyati sifatida tushunish xatodir.

Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so`z ketganda, avvalo, uning asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak. Demak, syujet asarda mavzuni shakllantirgani holda, uning qanday bo`lishi mazmunga, muallifning ijodiy niyatiga bog`liq bo`lib qoladi. Masalan, A.Qodiriy "O`tgan kunlar" uchun tanlagan syujetda Otabekning Toshkentdan, Kumushning Marg`ilondan bo`lishi — ijodiy niyat ijrosi uchun eng maqbul (optimal) variant. Negaki, romanning o`zagi bo`lmish "ishqiy-maishiy" syujet chizig`ining Toshkent - Marg`ilon orasida kechishi yozuvchiga o`zini o`ylatgan problemalar tadqiqi uchun zarur voqealarni asarga olib kirish imkonini yaratadi. Jumladan, Otabekning dor ostiga borishi, Toshkent isyoni, qipchoq qirg`ini kabi voqealar asarga hech bir zo`rakiliksiz, o`quvchi xayolini band etgan Otabek-Kumush liniyasiga uzviy bog`langan holda olib kiriladi va, muhimi, ular adibga shaxs erki, millat erki, millat taqdiri muammolarini atroflicha badiiy tadqiq qilish, fikrlarini ifodalash imkonini yaratadi. Ko`rinadiki, syujetning badiiy asardagi eng muhim funksiyasi — badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashga xizmat qilishida namoyon bo`lar ekan.

Badiiy asar syujeti personajlarning "harakat"laridan tarkib topadi. Ma`lumki, keng ma`noda "harakat" so`zi vaqt birligi davomida kechuvchi har qanday jarayonni anglatadi. So`zning biz ishlatayotgan maxsus ma`nosi ham mohiyatan shunga yaqin: "harakat" istilohi ostida personajlarning makon va zamonda kechuvchi xatti-harakatlari ham, ruhiyatidagi o`y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji ham tushuniladi. Demak, "harakat"ning o`zi ikki turli ekan. Shunga muvofiq,

bu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab syujetning ikki turi ajratiladi: a) "tashqi harakat" dinamikasiga asoslangan syujet va b) "ichki harakat" dinamikasiga asoslangan syujetlar.

Tashqi harakat dinamikasiga asoslangan syujetlarda personajlarning muayyan maqsad yo`lidagi xatti-harakatlari, kurash va to`qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi, shu asosda ularning taqdirida, ijtimoiy mavqeida muayyan o`zgarishlar yuz beradi. Sodda qilib aytsak, bu xil syujetli asarlarda voqea to`laqonli tasvirlanadi, u o`z holicha ham badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Kelib chiqishi jihatidan syujetning bu turi qadimiyroq, xalq og`zaki ijodidagi sehrli ertaklar, rivoyatlar, dostonlar, shuningdek, mumtoz she`riyatimizdagi dostonlarning ham shu xil syujetga egaligi buning dalilidir. Zamonaviy o`zbek nasrida ham syujetning bu tipi kengroq tarqalgan: "O`tgan kunlar", "Mehrobdan chayon", "Kecha va kunduz", "Qutlug` qon", "Sarob" — bularning barida tashqi harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ayni paytda, bu asarlarda "ichki harakat" dinamikasi ham kuzatiladi, biroq u mavqe jihatidan syujet tipini belgilashga ojizlik qiladi. Syujetning ikkinchi tipiga asoslangan asarlar adabiyotimizda ancha keyin, 80-yillardan boshlab maydonga kela boshladi. Hozircha, syujetning mazkur navi nasrning kichik shakllarida, shuningdek, bir qator dramatik (masalan, Sh.Boshbekovning "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo`ldi" pyesalari) sinab ko`rildi. Xususan, A.A`zamning "Bu kunning davomi", "Asqartog` tomonlarda" nomli qissalarida voqealar o`z holicha emas, personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etadi. Asar davomida personajlar hayotida, taqdirida yoki ijtimoiy holatida emas, uning ruhiyatidagina burilishlar, o`zgarishlar sodir bo`ladi.

Badiiy asarda tasvirlangan voqealar bir tizimga bog`lanar ekan, ular orasida asosan ikki turli munosabat kuzatiladi. Syujetdagi voqealarning o`zaro munosabatiga ko`ra xronikali va konsentrik syujet turlari ajratiladi. Xronikali syujetda voqealar orasida vaqt munosabati(A voqea yuz berganidan so`ng B voqea yuz berdi) yetakchilik qilsa, konsentrik syujet voqealari orasida sabab-natija munosabati(A voqea yuz bergani uchun B voqea yuz berdi) yetakchilik qiladi.

Kelib chiqishiga ko`ra xronikali syujetlar qadimiyroq sanaladi. Xronikali syujet qahramon taqdirini davriy izchillikda, uning xarakterini rivojlanishda ko`rsata olishi jihatidan ustunlik qiladi. Shu bois ham katta epik asarlarda ko`proq xronikali syujet qo`llaniladi. Syujetning mazkur turi epik ko`lamdorlikni ta`minlashga ham katta imkon yaratadi. Zero, bunda asosiy syujet bilan yondosh holda yordamchi syujet chiziqlarini ham yurgizish, juda katta hayot materialini qamrab olish imkoniyatlari mavjud. Xronikali syujetda asarning "badiiy vaqt"i istalgancha kengaytirilishi mumkin: unda "parallel vaqt"da kechayotgan voqealarni tasvirlash, retrospeksiya usulidan — zamonda ortga qaytish usulidan foydalanish imkoniyatlari ancha keng. Shunindek, xronikali syujetga qurilgan asarga syujetdan tashqari unsurlar, muallif mushohadalari, tafsilotlarni tabiiy ravishda kiritish, badiiy matnga singdirib yuborish mumkin. Sanalgan xususiyatlarni, masalan, S.Ayniyning "Qullar", P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" asarlarida kuzatish mumkin bo`ladi.

Konsentrik syujet voqealari bitta asosiy voqea tegrasida aylanishi bilan xarakterlanadi. Xronikali syujetdan farq qilaroq, bunda voqealar yetakchiligi kuzatiladi. Sababi, konsentrik syujet konflikt asosida syujetning shiddat bilan rivojlanishini, uning yechimga tomon intilishini taqozo qiladi. Syujetning bu turi badiiy asar qurilishining mukammal, asarning o`qishli va qiziqarli bo`lishiga imkon beradi. YA`ni, bu xil syujet o`quvchi diqqatini bitta nuqtada tutib turadi, o`qish jarayonidagi faolligini oshiradi. Buning yorqin misoli sifatida detektiv asarlarni ko`rsatish mumkin. Detektiv asarlarning aksariyatida syujet voqealari konkret hodisa atrofida aylanadi, o`quvchi xayolini shu hodisaning sabablarini, qay tarzda yuz bergani bilish istagi egallaydi, bu savollarga o`zicha javob izlaydi, o`zi topgan javobning qay darajada to`g`riligini bilmoqchi bo`ladi — bularning bari o`quvchini asarga bog`laydi qo`yadi. Konsentrik syujet nisbatan qisqa vaqt ichida kechgan voqealarni qamrashi, yondosh syujet chiziqlarini kiritish imkoniyatlarining kamligi bilan ham harakterlanadi. Sanalgan xususiyatlarni O.Yoqubovning "Muqaddas", "Billur qandillar", "Ulug`bek hazinasi" kabi asarlari misolida kuzatish mumkin.

Aytish kerakki, syujetlarni yuqoridagicha ikki turga ajratilsa-da, bu ikki turga xos xususiyatlar ko`proq aralash holda zuhur qiladi. Zero, xronikali syujet voqealari orasida sabab-natija (oldin yuz bergan voqea keyin yuz bergan voqeaga qisman sabab bo`lib keladi) munosabati, konsentrik syujet voqealari orasida vaqt munosabati(natija sababdan keyin keladi) kuzatilishi tabiiy. Demak, konkret asardagi syujet tipini belgilashda mazkur munosabatlarning qaysi biri yetakchi mavqega egaligi e`tiborga olinishi lozim. Ba`zan asarda har ikki tipdagi syujet xususiyatlari uyg`un holda namoyon bo`ladi va ayni shu uyg`unlik uning jozibasini ta`minlagan muhim omil bo`lib qoladi. Xususan, A.Qodiriyning "O`tgan kunlar", Cho`lponning "Kecha va kunduz" romanlarida shu xil uyg`unlikni ko`ramiz. Har ikki romanda ham xronikalilik yetakchi bo`lgani holda, konsentrik syujet xususiyatlaridan maksimal foydalanilganki, bu o`rinda qorishqlik har ikki tipga xos eng yaxshi jihatlardan foydalanish asosida asarning badiiy mukammal bo`lishiga xizmat qiladi.

Badiiy asar syujeti ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlardan tarkib topadi. Ekspozitsiya syujetning boshlanish qismi bo`lib, o`quvchini asar voqealari kechadigan joy, qahramonlar, asar konflikti yetilgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi. Aytish kerakki, ekspozitsiya hajm e`tibori bilan turlicha bo`lishi va asarning turli o`rinlarida kelishi, ba`zan umuman tushirib qoldirilishi mumkin. Masalan, "Mehrobdan chayon"da ekspozitsiya juda katta o`rinni — xondan sovchilar kelgunga qadar bo`lgan epizodlarni o`z ichiga olsa, "Qutlug` qon"da u juda qisqa va tugundan keyin beriladi, "Qo`shchinor chiroqlari"da esa ekspozitsiya umuman tushirib qoldiriladi.

Tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bo`lgan voqea, asar konflikti qo`yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o`laroq, tugun syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya`ni, u syujetda har vaqt hozirdir. Faqat ayrim hollarda, xususan, ba`zi xronikali syujetlarda, shuningdek, "ichki harakat" dinamikasi asosidagi syujetlarda u yetarlicha bo`rtib ko`rinmasligi mumkin. Tugun, odatda, asarning boshlanishida, ekspozitsiyadan keyinoq beriladi. Ba`zan, muayyan badiiy-estetik maqsadni ko`zda tutgan holda, uning o`rni o`zgartirilishi ham (masalan,

"O'tgan kunlar" romanida Otabek bilan Kumushning daf'atan uchrashib qolishi — asarning tuguni, biroq bu voqea birinchi bo'lim nihoyasida bayon qilinadi) mumkin. Shunisi ham borki, ba'zi katta hajmli asarlar syujetida bir emas, bir nechta tugunga duch kelishimiz ham mumkin. Masalan, "Kecha va kunduz"da Akbaralining Zebiga sovchi qo'yishi bitta tugun bo'lsa, Miryoqubning Maryamga ishq tushgani ikkinchi tugunni tashkil qiladi. Bundan anglashiladiki, asarda mavjud syujet liniyalari ba'zan o'z tuguniga ega bo'lishi mumkin ekan.

Tugundan keyingi voqealar zanjiri voqea rivoji deb yuritiladi. Odatda syujet voqealari bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Asardagi voqealar rivojining eng yuqori nuqtasi, undagi konflikt benihoya kuchaygan o'rni kulminatsiya deb yuritiladi. Masalan, "Mehrobdan chayon"da Anvarning xon bilan to'qnashuvi kulminatsion nuqta sanaladi. Ayni shu nuqtada qahramonning muhit bilan ziddiyati o'zining eng yuqori darajasiga ko'tariladi va o'z ifodasini topadi. Kulminatsiya endi asar voqealarining yechimga tomon intilishini, bir tomonga hal bo'lishini taqozo qiladi. Yechim syujet voqealari rivojining yakuni, ularning nihoyasida qahramonlar ruhiyatida, taqdirida yuzaga kelgan holatdir. Yechimda konfliktli holat, qahramonlar orasidagi ziddiyatlar o'zining badiiy yechimini topadi. Biroq buni qoida maqomida tushunmaslik lozim. Sababi, bu xil yechim ko'proq makon va zamonda cheklangan syujetlarga (dramatik asarlar, shuningdek, konsentriklik darajasi yuqori bo'lgan epik asarlar) xosdir. Ko'plab asarlarda esa yechimdan so'ng ham ziddiyatlar, qahramonlar taqdiridagi chigalliklar hal qilinmaganicha qolaveradiki, bu o'quvchini o'ylashga, mushohada qilishga undaydi. Ya'ni, tom ma'nodagi yechimning mavjud emasligi asarning ta'sir kuchini, o'quvchining ijodiy faolligini oshirishga xizmat qiluvchi usulga aylanadi. Masalan, P.Qodirovning "Erk", O.Yoqubovning "Matluba", "Qanot juft bo'ladi", X.Sultonovning "Saodat sohili" kabi qissalarida xuddi shunday holga duch kelinadi. Demak, yechimni asarda qo'yilgan konfliktning yechimi sifatida emas, balki undagi voqealar rivojining yakuni, natijasi sifatida tushunilgani to'g'riroq bo'ladi.

Yuqoridagilardan ma`lum bo`ldiki, tugun, voqea rivoji va kulminatsiya syujetni tutib turuvchi asosiy unsurlar sanaladi va ular har qanday syujetda mavjud bo`ladi. Ekspozitsiya bilan yechim esa syujetning shart bo`lmagan elementlari bo`lib, ularning asarda bo`lish yoki bo`lmasligi yozuvchining ijodiy niyati, ijodiy individualligi, badiiy tasvir va talqin yo`sinini bilan bog`liqdir.

Ayrim adabiyotlarda prolog va epilog ham syujet elementi sifatida ko`rsatiladi. Shuningdek, ba`zi asarlar borki, ularda qahramonlarning asarning syujet vaqtidan oldingi (oldingi tarix - "predistoriya") yoki keyingi hayoti (keyingi tarix - "posleduyuhaya istoriya") haqida ma`lumot beriladi(yoki tasvirlanadi)ki, ular ham syujet elementlari qatorida sanaladi. Biroq bu unsurlar syujetga bevosita bog`liq emas, ular ko`proq kompozitsiyaga aloqador elementlardir. Masalan, "O`tgan kunlar"dagi muqaddima, "Kecha va kunduz"dagi bahor lavhasi - prolog, "O`tgan kunlar" romanidagi Otabekning qabristonda Zaynab bilan to`qnash kelishi — epilog, uning keyingi hayoti haqidagi ma`lumotlar "keyingi tarix" sifatida olinishi mumkin.

Adabiyotshunoslikda "syujet" va "fabula" istilohlarini ishlatishda turlichalik bor: ayrim adabiyotshunoslar bu ikki istilohni sinonim sifatida ishlatsalar, boshqalari farqlaydi. Xususan, rus formal maktabi vakillari "fabula" deganda asarda tasvirlangan voqealarning hayotda yuz berish tartibini, "syujet" deganda esa ularning asarda joylashtirilish tartibini tushunadilar. Voqealarning hayotda yuz berish tartibi bilan ularning asarda joylashtirilish tartibini farqlash badiiy asar qurilishini o`rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biz ham o`z ishimizda buni farqlagan holda, istilohiy chalkashliklardan qochish maqsadida voqealarning asarda joylashtirilish tartibini "syujet kompozitsiyasi" deb yuritimiz.

Ma`lumki, badiiy asarlarda ko`pincha voqealarning hayotda yuz berish tartibi o`zgartiriladi. Albatta, bunda yozuvchi muayyan badiiy-estetik maqsadni ko`zlaydi. Masalan, "O`tgan kunlar" romanidagi voqealarning hayotda yuz berish tartibi nuqtai nazaridan Otabek bilan Kumushning tasodifiy uchrashuvi romanning boshlanishida berilishi lozim edi. Biroq A.Qodiriy bu tartibni o`zgartirib, uni birinchi bo`lim oxirida, to`y tasviridan keyin beradi. Bu bilan adib nimaga

erishadi? Romanning boshlanishidan Otabekning xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatgan, Rahmatjon va Homid bilan karvonsaroydagi suhbatda qutidorning qizi tilga olinishi bilan allanechuk bezovtalanganini sezgan, Hasanali bilan birga uning uyqusida alahlashlariga guvoh boʻlgan, qutidorning qiziga unashtirilganini eshitganda "qaysi qiziga" deya bezovtalanganini koʻrgan oʻquvchi buning sababini, sababchisini bilishga intiladi, asarni yanada sinchiklab oʻqiydi, unga butun vujudi bilan bogʻlanib qoladi. Rivoyadagi "sirlilik" oʻquvchi Kumushning xatti-harakatlarini, uning oʻychanligyu ariq suvi bilan sirlashishlarini, qizlar majlisidagi boʻzlashlarini kuzatganda yana bir bahya ortadi. Nihoyat, Kumushning "Siz oʻshami?" degan hayrat toʻla soʻzlarini eshitgach, oʻquvchi dilidagi taxmini toʻgʻri chiqqaniga amin boʻladi, qoniqish hosil qilib turgan payti adib ham oʻsha tasodifiy uchrashuvdan soʻz ochadi. Koʻramizki, oddiygina shu usul oʻquvchining ijodiy faolligini oshiradi, uni qahramonlar ruhiyatiga yaqinlashtiradi, asarning jozibasiyu taʼsir kuchini oshiradi. "Oʻtgan kunlar" misolida koʻrilgan usul retrospeksiya deb atalib, uning mohiyati shuki, bunda yozuvchi syujet voqealarini toʻxtatib oʻtmishga, ilgari boʻlib oʻtgan voqealar tasviriga oʻtadi. A.Qodiriy mazkur usulni romanning bittagina oʻrnida qoʻllagan boʻlsa, baʼzi asarlarning syujet qurilishida retrospeksiya yetakchi mavqe egallab, ularda asarning badiiy vaqti bilan oʻtmish navbatma-navbat berib boriladi. Masalan, M.M.Doʻstning "Galatepaga qaytish", X.Sultonovning "Oddiy kunlarning birida", E.Aʼzamovning "Bayramdan boshqa kunlar" qissalarida shu xil syujet qurilishiga duch kelamiz. Bundan koʻrinadiki, syujet qurilishida badiiy vaqtni turli yoʻsinlarda berish usuli ancha keng qoʻllanilar ekan. Ayni shu oʻrinda badiiy vaqt va uning koʻrinishlari xususida toʻxtalib oʻtishimiz maqsadga muvofiq koʻrinadi.

Maʼlumki, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealar makon va zamonda kechadi, shunga koʻra adabiyotshunoslikda "badiiy vaqt" tushunchasi keng qoʻllaniladi. Avvalo, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealarning yuz berish vaqti bilan ularni hikoya qilish vaqtini farqlash kerak. Biz shartli ravishda asardagi voqealarning yuz berish vaqtini "syujet vaqti", asar voqealarining hikoya qilinish vaqtini "kompozitsiya vaqti" deb oladigan boʻlsak, u holda bu ikkisi har vaqt ham

bir-biriga mos kelmasligi ko`riladi. Chunki asar (bu o`rinda epik asarlar nazarda tutiladi) ustida ishlayotgan yozuvchi ijodiy niyatini amalga oshirish yo`lida "badiiy vaqt" imkoniyatlaridan turli yo`sinlarda foydalanishi mumkin. Deylik, u zarur o`rinda asar vaqtdan chekinib, o`tmishda yuz bergan voqealarni tasvirlashi ("retrospektiv vaqt"), yuz berishi jihatidan bir paytga to`g`ri keladigan voqealarni navbati bilan tasvirlashi ("parallel vaqt" - bu asosiy syujet chizig`iga nisbatan olinadi) mumkin. Asar syujetidagi voqealar o`quvchi tasavvurida uzluksizlik illyuziyasini hosil qilgani (shu bois ham biz syujet voqealari haqida gapirganda "keyin bunday bo`ladi" deymiz, "shuncha vaqtdan keyin bunday bo`ladi" demaymiz) holda, haqiqatda ularning orasida katta vaqt bo`shlig`ining bo`lishi tabiiydir. Masalan, S.Ayniyning "Qullar" romanida bir asrdan ziyod, "Mehrobdan chayon"da esa atigi olti oyga yaqin vaqt davomida kechgan voqealar qalamga olinadi. Shunga qaramay, bu ikki roman bir-biridan hajm (yoki hikoya qilinish vaqti) jihatidan unchalik katta (ularda tasvirlangan vaqtga mutanosib ravishda) farq qilmaydi. Zero, xronikali syujet asosiga qurilgan "Qullar"da kompozitsiya vaqti voqealarning yuz berish vaqtining uzunligi hisobiga cho`zilsa, konsentrik syujet asosidagi "Mehrobdan chayon"da retrospektiv va parallel vaqtlar hisobiga kengaygan. Demak, badiiy vaqt — shartli tushuncha, bu shartlilik syujet vaqtini kompozitsiya vaqti doirasiga sig`dirish talabi bilan yuzaga keladi.

Konflikt. Uning turlari .

Badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti-harakatlari, o`zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta`riflanadi. Syujet bilan konflikt orasida ikkiyoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko`rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg`unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi. Konflikt (lat., to`qnashuv) deganda badiiy asar personajlarining o`zaro kurashlari, qahramonning o`z muhiti bilan ziddiyatlari, shuningdek, uning ruhiyatida kechuvchi qarama-qarshiliklar tushuniladi. Badiiy asar voqelikni badiiy aks ettirgani va uning

markazida inson obrazi turgani uchun ham insonning real hayotida mavjud konfliktlarning bari unda badiiy aksini topadi. Shu nuqtai nazardan badiiy konfliktning uchta turi farqlanadi:

1. Xarakterlararo konflikt.
2. Qahramon va muhit konflikti.
3. Ichki(psixologik) konflikt.

Aytish kerakki, konfliktning mazkur turlari badiiy asarda aralash holda zuhur qiladi va o`zaro uzviy aloqada bo`ladi: biri ikkinchisiga o`tadi, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisi orqali ifodalanadi va h. YA`ni, qahramonning muhit bilan konflikti uning boshqa personajlar bilan to`qnashuvlari, ruhiyatidagi ziddiyatli jarayonlar tasviri orqali ochib beriladi. Masalan, Cho`lponning "Kecha" romanidagi Miryoqub — o`z muhiti bilan ziddiyatga kirishgan qahramon. Miryoqubning muhit bilan ziddiyati uning Akbarali bilan o`zaro ziddiyatli munosabatlari fonida yetishadi, ayni shu munosabatlar qahramon ruhiyatidagi murakkab jarayonga — o`y-fikrlar kurashiga turtki beradi. Konfliktning barcha turlari ham qahramonni muayyan bir harakatga undaydi, ayni shu narsa konfliktni syujetni yurgizuvchi kuch sifatida talqin qilishga imkon beradi. Buni yana Miryoqub misolida ko`rishimiz mumkin: Akbarali bilan ochiq to`qnashuv darajasiga yetmagan ziddiyati Miryoqubni harakatga — o`zini valine`mati bilan qiyoslash asosida o`zining kimligini, hayotdagi o`rnini anglashga undadiki, uning ruhiyatida murakkab o`ylov jarayoni("ichki harakat") boshlandi. Bu o`ylovlar natijasida u o`zining ijtimoiy shaxs sifatida tanishga, o`zining ijtimoiy maqomini anglashga keldiki, bu endi uni faol ijtimoiy harakatga ("tashqi harakat") undashi tabiiy (uning jadidlarga xayrixoh mavqeni egallashi romanning ikkinchi kitobida Miryoqub ijtimoiy faoliyatda tasvirlanishi mumkin edi, degan taxminni paydo qiladi) ko`rinadi. O`z-o`zidan ravshanki, konflikt qahramonning qay yo`sin harakat qilishini ham belgilaydi va shu asosda syujet voqealarining qay tarzda rivojlanishiga ham ta`sir qiladi. Masalan, Otabek ruhiyatidagi ziddiyat shuki, u zamonasining ilg`or ziyolisi sifatida inson shaxsini hurmat qiladi va ayni choqda o`z davri, muhiti ta`siridan butkul holi ham emas. Natijada Otabek muhit

bilan konfliktda (ota-onasi uni ikkinchi bor uylantirishga jazm qilganda qarshi turgani mohiyatan qahramon-muhit konflikti, faqat bu narsa ota-ona bilan munosabat orqali ifodalanadi) yon berdi: "bir bechorag`a ko`ra-bila turib jabr ham xiyonat..." bo`layotganini, Zaynab "qarshisida bir jonsiz haykal" bo`lishini bilaturib, uylanishga rozilik berdi. YA`ni, Otabek ruhiyatidagi eskilik va yangilik kurashida avvalgisining qo`li baland keldi: u o`sha damda Zaynab shaxsini, uning huquqini himoya qilolmadi. Keyinroq, Zaynabning o`ziga nisbatan muhabbatini bilgach, Otabek aybini chuqur his qildi, shu bois ham Kumushning qat`iy talablariga qaramasdan uning javobini berishga jur`at qilolmadi, natijada o`zi istamagani holda fojiaga yo`l ochib berdi. Ko`rinadiki, qahramon ruhiyatidagi ziddiyatlar uning muhit va shu muhitdagi kishilar bilan ziddiyati asosida yuzaga keladi, ayni paytda ularga faol ta`sir ham qiladi — syujetning u yoki bu tarzda rivojlanishini belgilaydi. Bu esa konflikt syujetni harakatlantiruvchi kuch ekanligini ko`rsatuvchi yorqin dalildir.

Badiiy asar kompozitsiyasi.

Badiiy asardagi shakl komponentlarini badiiy mazmunni shakllantirish va ifodalash uchun eng qulay tarzda uyushtirish kompozitsiyaning zimmasidagi vazifa sanaladi. Kompozitsiya (lat., tartibga solish, tuzib chiqish) asardagi barcha unsurlarni shunday uyushtiradiki, natijada unda bironta ham ortiqcha unurning o`zi bo`lmaydi, zero, har bir unsur asar butunligida o`zining funksiyasiga ega bo`ladi, muayyan g`oyaviy-badiiy yuk tashiydi. Avvalo, kompozitsiyaning katta qismini syujet tashkil qilishini ta`kidlash joiz. Shu bilan birga, badiiy asar faqat voqealar tizimidangina iborat emas, unda rivoya, tafsilotlar, peyzaj, portret, interyer, lirik chekinish, qistirma epizod kabi syujetdan tashqari qator unsurlar ham mavjud. Yozuvchi asar qurilishini belgilaganda ularning har birini o`z o`rnida, o`z me`yorida ishlatishi, qismlarni butun bilan mustahkam aloqada bo`ladigan, bu aloqalar anglanadigan tarzda joylashtirishi muhim. Avval aytganimizdek, yozuvchi ijodiy niyatdayoq o`qish jarayonini ham nazarda tutadi. Ayni shu narsa, o`qish jarayonining ijod jarayoniga ta`siri, badiiy asar kompozitsiyasini belgilaganda ayniqsa yaqqol ko`rinadi. Kompozitsion jihatdan yaxshi tashkillangan asardan

o`quvchi to so`nggi nuqtaga qadar yangi-yangi mazmun qirralarini kashf etib boradi, o`qish davomida turfa hissiy holatlarni qalbdan kechiradi, aqliy yoxud ruhiy toliqish, zerikish hislari unga tamomila yot bo`ladi. Bulardan ko`rinadiki, badiiy asar kompozitsiyasi asarning barcha komponentlarini uyushtirib, uning shakliy va mazmuniy butunligini ta`minlaydigan, asarning o`qilishi, uqilishi va kitobxonga g`oyaviy-estetik ta`sirini boshqaradigan, xullas, asarni chinakam san`at hodisasiga aylantiradigan eng muhim unsur ekan. Muayyan asar badiiyati haqida so`z ketganda uning syujet-kompozitsion xususiyatlariga, ijodkorning badiiy mahorati haqida so`z borganda uning bu boradagi mahoratiga ayri-ayracha e`tibor berilishi bejiz emas. Zero, badiiy asarda hayotni muayyan badiiy shaklga solingan holda aks ettiriladi, unda yangi reallik — badiiy voqelik yaratiladi. YA`ni, san`atkor bir butunlikdan ikkinchi bir butunlikni — voqelikning badiiy modelini yaratishi, hayot materialini(dispozitsiya) badiiy asarga(kompozitsiya) aylantirishi zarur bo`ladi. Shu bois ham dispozitsiyani kompozitsiyaga aylantira olish iqtidori ijodkor shaxsning tug`ma imkoniyatlari sirasida sanalib, iste`dod kuchi uning qay darajada ekanligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T:
1. “O‘zbekiston”. 1998- 330-bet.
2. 2.Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.:
3. “O‘zbekiston”, 1996. 193-bet.
4. Karimova S. Kompozitsion mukammallik yo`lida//O`zbek tili va adabiyoti.- 1991.-№6.-B.54-58
5. K.Turdiyeva. Asar syujeti va kompozitsiyasi haqida//Til va adabiyot ta`limi 2001-№3. B. 23-27.
6. Qurbonov T. Portret yaratish uslubi haqida//O`zbek tili va adabiyoti.-1996.- №5.-B.47
7. Zarubejnaya estetika i teoriya literaturi XIX-XX vv.-M.:Nauka,1987.182.
8. Jirmunskiy V. Teoriya stixa.-L.: Nauka,1975.C.240.
9. Uspenskiy B. Poetika kompozitsii.-M.:Nauka,1970. C.245.
- 10.Shklovskiy V. O teorii prozi.-M.:Nauka,1983.C.128.
- 11.Literaturniy ensiklopedicheskiy slovar.-M.:Nauka,1987.C.148.
- 12.Vvedeniye v literaturovedeniye.-pod.red G.Pospelova.-M.,1987.
- 13.Rahimjonov N. O‘zbek adabiyotida poema. – T.: Fan. 1996. 278-b.
- 14.Xalizev V.Y. Teoriya literaturi. - M.: Visshaya shkola. 1999. S.195 .
- 15.Hasanov Sh. O‘zbek dostonlari poetakasi. – T.: Fan.2004. 156-b.
- 16.Cho‘lponning badiiy olami. – T.: Fan.1994. 126-b.
- 17.www.edu.uz
- 18.www.ziyo-net.uz
- 19.www.istedod.uz
- 20.www.literature.uz
- 21.www.markaz.uz

JO'RAYEVA NIGORANING

“ SYUJET. KONFLIKT KOMPOZITSIYA.”

mavzusidagi kurs ishiga

TAQRIZ

Kurs ishi uchun tanlangan mavzu g'oyat muhim va dolzarb bo'lib, unda ilmiy ishning maqsad va vazifalari, tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangilik darajasi, uslubiyati va uslublari, predmeti va ob'yekti, ilmiy ahamiyati, hajmi, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ilova qilingan.

Kurs ishining bosh maqsadi sifatida o'zbek adabiyotshunosligi nazariyasining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish asnosida syujet, uning turlari, komponentlari, konflikt va uning turlari, badiiy asar kompozitsiyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari, shakllanishi va taraqqiyotining mukammal ilmiy tarixi badiiy adabiyotda tutgan o'rni, ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kurs ishining ob'ekti va manbalari sifatida esa "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon", "Kecha va kunduz", "Qutlug` qon", "Sarob" — asarlari olingan bulib, bularning barida tashqi harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ayni paytda, bu asarlarda "ichki harakat" dinamikasi ham kuzatiladi, biroq u mavqe jihatidan syujet tipini belgilashga ojizlik qiladi. Sh.Boshbekovning "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo`ldi" pyesalari, shuningdek, A.A`zamning "Bu kunning davomi", "Asqartog` tomonlarda" nomli qissalari personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etishi tahlil jarayonida ochib berilgan.

Tahlil jarayonida badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti-harakatlari, o`zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta`riflanishi xususida asosli fikrlar keltirilgan.

Adabiyotshunoslik kafedrası mudiri, f.f.d.

N.Shodmonov

JO'RAYEVA NIGORANING
“ SYUJET. KONFLIKT KOMPOZITSIYA.”
mavzusidagi kurs ishiga

TAQRIZ

Badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti-harakatlari, o`zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta`riflanadi. “ SYUJET. KONFLIKT KOMPOZITSIYA.” mavzusiga bag`ishlangan ushbu tadqiqot ishi mohiyat e`tiboriga ko`ra g`oyat muhim va dolzarbdir.

Ma`lumki, syujet bilan konflikt orasida ikkiyoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko`rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg`unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi. Konflikt deganda badiiy asar personajlarining o`zaro kurashlari, qahramonning o`z muhiti bilan ziddiyatlari, shuningdek, uning ruhiyatida kechuvchi qarama-qarshiliklar tushuniladi. Syujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo`lib, barcha turdagi badiiy asarlarda ham syujet mavjuddir. Faqat shunisi borki, har bir turda, janrda syujet o`ziga xos tarzda namoyon bo`ladi. Mazkur kurs ishida bu boradagi fikrlar bir qator badiiy asarlar tahlili asosida yoritilgan.

Shuningdek, kichik hajmli hikoya va novellalardagi syujet haqida ham asosli mulohazalar mavjud. Bunda bir hayotiy holat ichidagi o`shish, rivojlanish kuzatilishi Cho`lponning "Taraqqiy", A.Qahhorning "Bemor" hikoyalari misolida tahlil qilingan. Shu xil holatlarni ko`zda tutgan holda adabiyotshunoslikda voqeaband syujet va voqeaband bo`lmagan syujet turlari haqida ma`lumot beriladi. Shu o`rinda ayrim adabiyotshunoslar (mas., G.Pospelov) fikrilar keltiriladi.

